

ten of sterk gerelativeerd, aanzetten werden gegeven tot volstrekt nieuwe opvattingen². Belangrijk is het ook op te merken dat de lezingen goed op elkaar aansloten en dat de sprekers zich zo goed aan de gestelde thematiek wisten te houden. Overigens zou het uit de specialistische literatuur bekende chronologische schema van transgressies en regressies als adstructie aan het begin van deze bundel niet hebben misstaan.

R. van Schaik

Frits Doeleman, *De heerschappij van de proost van Sint Jan in de middeleeuwen 1085-1594. Een rechtshistorische studie van de institutionele aard van een hoge heerlijkheid in het veen van Wilnis, Mijdrecht, Tamen, Kudelstaart en Zevenhoven in het grensgebied van Holland en het Nedersticht, alsmede in Achttienhoven* (Stichtse historische reeks VI; Zutphen: Walburg Pers, 1982, 208 blz., f 36,— ISBN 9060110897).

In het noordwesten van de huidige provincie Utrecht, ongeveer op het punt waar haar grens samenkomt met de grens die de provincies Noord- en Zuid-Holland scheidt, ligt een gebied dat in de middeleeuwen bekend stond onder de naam Proosdij van St. Jan. Dit territorium was samengesteld uit de parochies Wilnis, Mijdrecht, Tamen, Zevenhoven en Kudelstaart. Aan het eind van de elfde eeuw was dit gebied met de heerlijke rechten daarop in handen gekomen van de kerk van St. Jan de Doper te Utrecht, een van de vijf kapittelkerken aldaar. Het kapittel liet het beheer van het gebied en de uitoefening van de gezagsrechten over aan de kapittelproost.

Kerkelijk waren de vijf parochies ingedeeld bij het aartsdiakonaat (dit is een kerkelijk bestuursdistrict in een bisdom) van St. Jan. In zijn kwaliteit van aartsdiaken stond de kapittelproost ook aan het hoofd van deze bestuurseenheid. Derhalve bezat het hoofd van het kapittel van St. Jan in de zogenaamde Proosdijlanden zowel de hoge wereldlijke als de hoge kerkelijke jurisdictie.

Doeleman onderwerpt in de voorliggende studie, welke hij op 3 maart 1982 als proefschrift verdedigde aan de Universiteit van Utrecht, de juridische aard van deze wereldlijke en geestelijke gezagsrechten (de heerschappij) van de proost van St. Jan aan een nader onderzoek. Naar het oordeel van de auteur laat de juridische aard van die heerschappij zich vaststellen aan de hand van twee vragen. In de eerste plaats, bezat de proost van St. Jan binnen zijn proosdijgoederen de opperste macht, en zo ja, waaruit bestond die dan (de vraag naar de interne soevereiniteit)? En in de tweede plaats, in hoeverre bezaten deze goederen zelfstandigheid tegenover andere politieke machten (de vraag naar de externe soevereiniteit)?

Na de formulering van zijn vraagstelling zet de auteur zich aan een bespreking van de oorkonde die, zoals hij het zelf noemt, kan worden beschouwd als de 'geboorteakte' van de heerschappij van de proost van St. Jan. De oorkonde vormt het bewijsstuk van een goederenruil die in 1085 zou hebben plaatsgevonden tussen bisschop Koenraad van Utrecht en de kerk van St. Jan, waarbij de laatste in het bezit werd gesteld van het goederencomplex in het Hollands-Utrechts grensgebied.

In de diplomatische literatuur is deze oorkonde meerdere malen onderwerp van bespre-

2. A. Verhulst verwerkte de resultaten van dit colloquium reeds dankbaar in zijn hoofdstuk over de kustgebieden in de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, I (Haarlem, 1981) 126-135.

king geweest waarbij sommige auteurs haar voor vals hebben verklaard. Zich aansluitend bij de meest recente onderzoeksresultaten komt Doeleman tot de conclusie dat de oorkonde geschreven moet zijn tussen 1180 en 1210 en dat de oorkondeschrijver getracht heeft een geschrift te maken dat de indruk wekt een originele oorkonde uit 1085 te zijn. Doeleman weet evenwel aannemelijk te maken dat er in 1085 een goederenruil tussen de bisschop en het kapittel heeft plaatsgevonden, zij het dat in 1085 het kapittel mogelijk minder goederen van de bisschop ontving dan dat de oorkonde vermeldt.

De context van de oorkonde is als volgt. In ruil voor enige goederen en rechten, waaronder de lucratieve tol in Smithuizen (aan de Rijn bij Emmerik), ontvangt de kerk van St. Jan van bisschop Koenraad onder andere het veenland Achtthhoven ten noorden van de stad Utrecht en de veengronden in het Hollands-Utrechts grensgebied. Op voorwaarde dat het kapittel deze woeste gronden voor bewoning geschikt zal maken schenkt de bisschop de kerk van St. Jan ook nog alle macht over dit gebied, zowel de hoge als lage wereldlijke én kerkelijke jurisdictie. Afgezien van de verlening van stadsrechten is dit de enige maal in de geschiedenis van het Utrechtse Nedersticht dat een bisschop alle bestuursbevoegdheid over een bepaald gebied uit handen geeft. Overigens is de behandeling van de vraag welke goederen en rechten nu precies het onderwerp waren van de rechtshandeling in 1085, voor Doeleman aanleiding tot enkele interessante nederzettingshistorische en plaatsnaamkundige beschouwingen. Wel is het jammer dat in de uiteenzetting soms plaatsaanduidingen voorkomen die op de kaartjes niet zijn terug te vinden.

Omdat zij haar grondbezit in allodiale eigendom had was de kerk van Utrecht, volgens Doeleman, gerechtigd om in 1085 vrijelijk de genoemde veengronden in allodiale eigendom aan het kapittel van St. Jan af te staan. En aangezien op deze grond immuniteit rustte, dat wil zeggen vrij van ingrijpen vanwege de koning, kon zij aan het kapittel ook alle gezagsrechten toekennen die zij zelf daarop kon uitoefenen. Doelemans voorstelling van zaken waar het de verhouding tussen de Duitse koning en de bisschop van Utrecht betreft, en de gevolgen die dit had voor de juridische status van het grondbezit van de Utrechtse kerk komen mij nogal ongenueanceerd voor. Aan het slot van deze bespreking kom ik hierop nog terug.

Bisschop Koenraad was bevoegd om in 1085 geheel op eigen gezag de veengronden in handen te stellen van de kerk van St. Jan omdat zij behoorden tot het zogenaamde 'Bischofsgut'. Dit was dat deel van het kerkelijk vermogen dat ter vrije beschikking stond van de bisschop in zijn hoedanigheid van wereldlijk gezagsdrager. Noch het kathedrale kapittel noch een der andere Utrechtse kapittels had over dit bisschopsgoed enige zeggenschap.

Als kerkelijk gezagsdrager was de bisschop bevoegd de synodale rechtspraak uit handen te geven. In 1085 verleende hij de kerk van St. Jan behalve de hoge wereldlijke jurisdictie dan ook de hoge kerkelijke rechtspraak over de bewuste veengronden. Dit betekende dat dit gebied gevoegd werd bij het aartsdiakonale territorium van de proost van St. Jan. Aangezien de kapittelproost behalve met de kerkelijke rechtspraak tevens belast was met het beheer van het kapittelvermogen en de jurisdictie over de opwonenden, verkreeg hij in het Hollands-Utrechts grensgebied derhalve een unieke rechtsmacht: in zijn persoon was zowel de hoge geestelijke als de hoge wereldlijke jurisdictie verenigd.

Eén van de motieven voor bisschop Koenraad om in 1085 de moerassige veengebieden in het Hollands-Utrechts grensgebied in ruil af te staan aan de kerk van St. Jan, was ongetwijfeld zijn verlangen dat deze gebieden zouden worden ontgonnen. Immers, het voor het kapittel meest lucratieve deel van de ruil, te weten de tienden, de bestuursbevoegdheden en de gehele kerkelijke en wereldlijke rechtspraak in het veengebied, zou deze instelling

pas ten deel vallen nadat het geschikt zou zijn gemaakt voor menselijke bewoning.

Daarnaast was de ontginning van dit territorium mede gewenst in verband met het vaststellen van de grens tussen het graafschap Holland en het Sticht. Een kort maar hevig conflict tussen de graaf en de bisschop in de periode voorafgaand aan de rechtshandeling had de noodzaak daartoe nog eens aangetoond.

Het kapittel van St. Jan is vrij snel na 1085 met de ontsluiting van het gebied begonnen. Werkend vanuit het zuiden, dat wil zeggen het gebied van Kamerik, Spengen en Portengen, dat reeds in de loop van de elfde eeuw was ontgonnen, was men omstreeks 1200 al een eind gevorderd met het bewoonbaar maken van het drassige gebied. Interessant zijn in dit verband de overwegingen van de schrijver bij de vraag waarom het nieuw te ontginnen land in de volksmond ook wel Veertighoeven werd genoemd. Voor het midden van de dertiende eeuw moet de occupatie van de Proosdijlanden zijn voltooid. In zijn betoog wijst Doeleman op een in de loop van de ontginning gegroeide rechtstoestand waaruit duidelijk naar voren komt hoe op typisch middeleeuwse wijze diverse rechtsskringen in dit gebied dooreenliepen. De parochiekerk van Wilnis, een eigenkerk van het kapittel van St. Jan, ressorteerde in de tweede helft van de veertiende eeuw onder de lage jurisdictie van de kastelein van Abcoude, eo facto lag zij buiten de hoge heerlijkheid van St. Jan; waar het echter de kerkelijke rechtspraak betrof ressorteerde zij weer onder het aartsdiakonaal gezag van de proost van St. Jan.

Wanneer Doeleman toe is aan de behandeling van de institutionele structuur van de Proosdijlanden moet hij constateren dat het bij gebrek aan bronnenmateriaal niet goed mogelijk is om de historische ontwikkeling daarvan te beschrijven. Derhalve dient hij zich te beperken tot een uiteenzetting van de toestand zoals we die aan het begin van de zestiende eeuw in dit gebied aantreffen.

Tot 1383 werd de proost door het kapittel gekozen; na die datum werd hij door de paus aangesteld. In wereldlijke aangelegenheden werd hij in zaken de Proosdijlanden betreffende, bijgestaan door een baljuw, die voorzitter was van de Hoge Bank te Mijdrecht. Circa 1510 ging men bij de rechtspraak over van burenspraak op schependom. Van deze Hoge Bank was appèl mogelijk op de proost. Het bestuur van de Proosdijlanden werd door de proost of baljuw uitgeoefend in overleg met de vergadering van burenen. Er gold een gewoonterecht dat in weinig afweek van het Nederstichtse recht.

Het aartsdiakonaal gezag was een beneficium dat rechtstreeks aan de proost werd gegeven. Vanuit die functie had hij de geestelijke rechtspraak die hij op zijn beurt weer delegerde aan een officiaal. De Proosdijlanden vormden een onderdeel van het totale aartsdiakonaat van St. Jan, dat voor het belangrijkste deel in Friesland (Westergo) lag. Aan het slot van hoofdstuk VII geeft Doeleman op kernachtige wijze de aard van de heerschappij van de proost van St. Jan aan: 'De proost van St. Jan overtreft dus de andere aartsdiakenen door zijn hoge wereldlijke rechtsmacht en hij overtreft de wereldlijke heren door zijn kerkelijke jurisdictie' (113).

Uit de afloop van een aantal conflicten tussen de proost en de graaf van Holland aan de ene kant en de bisschop van Utrecht aan de andere kant, blijkt dat beide landsheren de proost van St. Jan beschouwden als hun gelijke. De hoge heerlijkheid van St. Jan werd door hen gezien als een soeverein, dat wil zeggen een onafhankelijk machtsgebied. Terugkomend op de vraagstelling in het begin van zijn boek kan Doeleman dan vervolgens concluderen, dat de proost van St. Jan in de Proosdijlanden interne soevereiniteit bezat en dat deze goederen zelfstandig waren tegenover andere politieke machten, dat wil zeggen externe soevereiniteit bezaten. Alhoewel Doeleman de begrippen interne en externe soevereiniteit omzichtig en onder aanvoering van de nodige argumenten gebruikt, maakt dit on-

derscheid toch een wat gekunstelde indruk. Mijsns inziens betekent bezit van de volledige interne soevereiniteit tevens dat men onafhankelijk is van andere politieke machten.

Na de overdracht van de temporaliteit van het bisdom Utrecht aan het Habsburgse Huis (1529) hebben de achtereenvolgende proosten zich veel moeite getroost om de soevereiniteit van de Proosdijlanden tegenover de almachtige buurman te verdedigen. Het heeft weinig mogen baten, want, hoewel daaromtrent nooit een rechterlijke uitspraak is gedaan, kan worden gesteld dat door een beslissing van de Geheime Raad in 1564 de Proosdijlanden de facto hun soevereine rechten verloren. In de tijd van de Republiek berustte de soevereiniteit van het gebied bij de Staten van Utrecht. Tot 1795 bleef de proost van St. Jan een hoge justiciaris, bekleed met veel aanzien.

Zoals hierboven reeds is opgemerkt, leidt Doeleman de juridische status van het grondbezit van de Utrechtse kerk af uit de verhouding tussen de Duitse koning en de bisschop van Utrecht (hoofdstuk IV). Zijn stelling luidt dat de kerk van Utrecht, c.q. haar bisschop, vrijelijk een gedeelte van haar grondbezit uit handen kon geven omdat zij dit in allodiaal eigendom had. Immers, aldus luidt het betoog van de auteur, de kerk van Utrecht had alle schenkingen aan onroerend goed van opeenvolgende koningen in eigendom ontvangen, dat wil zeggen zonder dat er sprake was van een leenverhouding tussen de Duitse koning en de Utrechtse bisschop. Pas rond 1180 treden de bisschoppen in het Duitse Rijk onder het leenrecht en dan pas gelden zij als onmiddellijke leenmannen van de koning. Vóór 1180 oefent de bisschop van Utrecht '... zonder enige feodale of ambtelijke verbintenis met de koning...' (68) zijn ambt uit. Kortom, uit het ontbreken van een leenrechtelijke verhouding tussen de koning en de Utrechtse bisschop concludeert Doeleman dat de kerk van Utrecht haar onroerende goederen in allodiaal eigendom had.

Zonder iets af te willen dingen op de stelling dat er voor 1180 geen leenrechtelijke verhouding bestond tussen de Duitse koning en de Utrechtse bisschop, kan men met deze constatering voor wat de relatie tussen de koning en de bisschop betreft niet volstaan; zeker niet wanneer men daaruit de conclusie trekt dat de kerk van Utrecht haar grondbezit in allodiaal eigendom had.

Waar het in het betoog van Doeleman aan schort, is dat hij bij de behandeling van deze complexe materie voorbijgaat aan het fenomeen van het Rijkskerkstelsel. Met deze term duidt men een verschijnsel aan dat zich in de tiende en elfde eeuw voordeed en waarbij de Duitse koning, teneinde zijn positie tegenover de machtige stamhertogen te kunnen handhaven, de bisschoppen van zijn rijk inschakelde bij het wereldlijk bestuur. Daartoe bekleedde hij de geestelijken met publiek gezag.

Een van de kenmerken van dit Rijkskerkstelsel was dat de koning de bisschoppen benoemde en in hun ambt bevestigde (investituur). Onderdeel van de ambtsbevestiging was de *commendatio*, een eed van trouw van de bisschop aan de koning, waardoor een bijzondere band van trouw werd gevestigd tussen de vorst en 'zijn' bisschop.

De koning achtte zich gerechtigd de bisschoppen in zijn rijk te benoemen omdat hij de bisschopskerken beschouwde als zijn eigendom (eigenkerken). Deze conceptie had tot gevolg dat de grenzen tussen kroongoed en kerkelijk goed vervaagden. Het kerkelijk goed was daardoor gehouden tot dezelfde plichten en afdrachten aan de vorst als het kroongoed.

Ook tussen de Duitse koning en de bisschop van Utrecht bestond in de tiende en elfde eeuw een bijzondere band van trouw. Hierdoor rustten ook op het grondgebied van de Utrechtse kerk bepaalde verplichtingen ten aanzien van de vorst. Deze twee elementen in de verhouding koning – bisschop dienen mijsns inziens zeker te worden meegewogen bij de bepaling van de juridische status van het grondbezit van de Utrechtse kerk. Doeleman

heeft dit echter nagelaten waardoor zijn conclusies dienaangaande veel van hun waarde verliezen. Mijs inziens laten de rechten die de koning in de tiende en elfde eeuw kon doen gelden op het bezit van de Utrechtse kerk zich moeilijk verenigen met een omschrijving van dit bezit als allodiaal eigendom.

Afgezien van de hierboven uiteengezette kritiek kan worden gesteld dat Doeleman een verdienstelijk boek heeft geschreven, waarvan vooral de hoofdstukken die handelen over de inhoud van de oorkonde van 1085 en over de ontginning van de geschonken gebieden de aandacht verdienen.

C.M. Cappon

Chr. Renardy, *Le monde des maîtres universitaires du diocèse de Liège 1140-1350. Recherches sur sa composition et ses activités* (Bibliothèque de la faculté de philosophie et lettres de l'université de Liège, CCXXVII; Parijs: Les Belles Lettres, 1979, 442 blz., ISBN 66 227 831) en *idem, Les maîtres universitaires dans le diocèse de Liège. Répertoire biographique 1140-1350* (Bibliothèque de la faculté de philosophie et lettres de l'université de Liège, CCXXXII; Parijs: Les Belles Lettres, 1981, 482 blz., ISBN 2 251 66 232 4 (ing.) en 2 251 67232 X (geb.)).

De wereld van de middeleeuwse universiteiten en van hun bevolking beleeft in de Nederlanden een periode van hernieuwde en uitgesproken belangstelling. Mevrouw Renardy neemt daarbij welbewust een eigen standpunt in door haar poging de plaats en de rol van de academië gevormden in de maatschappij van hun tijd te omschrijven. Als kader voor haar onderzoek koos zij, op grond van de overweging dat de meeste afgestudeerden toch geestelijken waren, het bisdom Luik. Als Luikse *magistri* werden beschouwd alle academici die in het bisdom een prebende genoten of er enige activiteit ontplooiden. Een dergelijke afbakening is echter veel minder scherp dan men op het eerste gezicht geneigd zou zijn te aanvaarden. De auteur zelf is zich wel bewust van het probleem met betrekking tot de zeer talrijke niet-residerende clerici die door hun Luikse prebenden toch binnen haar studieterrain vielen; maar haar afbakeningscriterium is bovendien moeilijk hanteerbaar voor leden van de mendicantenorden die immers niet vast aan een bepaald klooster gebonden waren. Bepaald hinderlijk is de afbakening ook om een duidelijk inzicht te krijgen in de rol van de universiteiten in de vorstelijke administratie van Brabant en Henegouwen, omdat deze territoria ook voor een deel buiten het bisdom Luik vielen.

Als begindatum werd natuurlijkerwijze het verschijnen van de eerste magister (Heribert, kanunnik te Aken, 1140) aangenomen; de einddatum werd wat willekeurig op het midden van de veertiende eeuw gesteld, omdat na 1350 het bronnenmateriaal en het aantal afgestudeerden op schrikwekkende wijze zijn toegenomen.

Basis van het onderzoek is een alfabetisch op de voornamen gerangschikt repertorium van de ca. achthonderd *magistri* die de auteur heeft kunnen opsporen. Dit repertorium (II), werd in 1981 als een soort van bijlage bij de eigenlijke studie, een doctoraal proefschrift aan de universiteit te Luik (1979) (I), gepubliceerd. Van elk personage werd een beknopte biografie met verwijzingen naar de betreffende bronnen en literatuur afgedrukt. De dissertatie zelf (I) tracht, volgens een sterk systematisch uitgebouwd plan, die individuele gegevens globaal te verwerken. De figuren uit de twaalfde eeuw krijgen daarbij een afzonderlijke behandeling omdat zij bijzondere problemen stellen in verband met de terminologie